

MENS EN LANDSCHAP VROEGER EN NU

Diderik van der Waals

Onder deze titel zullen in Noorderbreedte een aantal artikelen verschijnen die de rol van de mens bij het ontstaan van ons Noordnederlandse landschap met alles wat daarop leeft tot onderwerp hebben. De uitwerking van de menselijke ingrepen in de natuur is van plaats tot plaats erg wisselend geweest. Echt 'natuurlijk' landschap in de zin van niet door menselijk toedoen veranderd, bestaat in ons land nauwelijks meer. Volstrekt 'onnatuurlijk' landschap (fabrieksterreinen, binnensteden) des te meer. Ons gaat het bij deze verkenningen om wat daar tussen ligt, en dat landschap, in al zijn onderdelen, is het resultaat van een samenspel van natuurlijke en menselijke factoren. De betrekkelijke invloed van die factoren bepaalt in hoeverre een landschap meer natuurlijk is, of meer het karakter van het kultuurlandschap heeft. De variabiliteit van die factoren bepaalt in hoeverre dat landschap dynamisch en aan veranderingen onderworpen is.

Natuurlijke factoren

Bij de natuurlijke factoren die het landschap bepalen moeten we in de eerste plaats denken aan klimaat, bodemgesteldheid, reliëf, waterhuishouding, planten en dieren. In ons menselijke perspectief lijken die factoren vrij konstant, en in vergelijking met de veranderlijkheid van het menselijk ingrijpen zijn zij dat ook wel. Maar op langere termijn

Afgravingen van de wierden omstreeks 1900 van linksboven - Westeremden, rechtsboven - Wirdum, linksonder - Eenrum, rechtsonder - Marsum. Voor de heideontginningen was kunstmest alléén niet genoeg: kapitalen werden gestoken in de aanvoer van terpaarde. Talloze wierden zijn daarvoor afgegraven, zodat de ontginning van de heide ook leidde tot aantasting van het terpenlandschap.

gezien is dat anders: het reliëf van het Drentse plateau is gedurende de laatste 150 à 200.000 jaar door het landijs van de voorlaatste ijstijd en de erosie tijdens de laatste ijstijd gevormd; ons kustlandschap werd pas gedurende de laatste paar duizend jaar opgebouwd; 20.000 jaar geleden, tijdens het dieptepunt van de laatste ijstijd, kon hier van koude en ellende geen plant groeien, en ook tijdens de komende ijstijd zal, evenals toen, de zeespiegel zeker weer honderd meter dalen en zullen wad en kustlijn op grote afstand van hier, ergens in het Noordzeebekken, te zoeken zijn. Op langere termijn heeft de veranderlijkheid van de natuurlijke factoren dus de grootste gevolgen.

Menselijke factoren

Gedurende de veel kortere periode van de laatste drie à vier duizend jaar waren echter, met uitzondering van het kustgebied, de natuurlijke omstandigheden relatief stabiel, en vormde de mens de meest variabele, voor verandering verantwoordelijke faktor. Dat is hij dus niet altijd geweest: eerst was hij er zelfs helemaal nog niet. En toen hij er eindelijk was speelde hij miljoenen jaren lang als uiterst zeldzaam, jagend en voedselzoekend dier nauwelijks een rol van betekenis. Hij werd pas een faktor van belang toen hij, ca. 10.000 jaar geleden, in het Nabije Oosten begon als boer (voedselproducent) zijn omgeving naar zijn hand te zetten: terreinen te ontginnen, dieren te domesticeren, gewassen te kultiveren. Bij het in dat extreme klimaat vrij labiele natuurlijke evenwicht leidde dat daar in sommige gebieden al snel tot ernstige en blijvende verstoring van het evenwicht, degradatie van de vegetatie, erosie en zoutsteppevorming.

Ontstaan landschappen

In het noorden van ons land treedt de

mens als boer pas op sinds ca. 3000 v Chr, maar met een ook nu nog waarneembaar effect van zijn activiteiten krijgen wij toch eigenlijk pas sinds de laatste vijf eeuwen vóór het begin van onze jaartelling te maken (vorming van de oude stuifzandlandschappen op het keileemplateau, gevolg van de overexploitatie van dekzanden), maar dan ook in snel toenemende mate.

Diverse factoren bepalen de intensiteit van het menselijk ingrijpen. Demografische: de dichtheid van de bevolking in relatie tot het beschikbare land. Economische: de vraag naar bepaalde producten en de kosten aan de ingrepen verbonden. Aan de mogelijkheid tot ingrijpen zijn grenzen gesteld, ten dele door de natuurlijke omstandigheden, ten dele door de stand van de landbouwtechnologie, en ten dele door de maatschappijvorm. Dijkenbouw werd bv. pas omstreeks het jaar 1000 mogelijk, toen een zekere mate van centrale macht voldoende mensen op de been kon brengen en men de techniek van de uitwatering beheerste. Men kan het ook zo formuleren: in principe tracht iedere generatie, voorzover de stand van de technologie dat mogelijk maakt, het van het voorgeslacht geërfd landschap opnieuw aan te passen aan de productie die de sociaal-economische situatie van dat moment vraagt. Zo gezien is de leuze 'de boer schiep het landschap' dan ook even betrekkelijk als het verwijt dat nu de boer het landschap vernielt. Niet zozeer hij, maar het hele geldende systeem moet verantwoordelijk gesteld worden. De boer moet dan ook meer als werktuig gezien worden dan als aanstichter. Omdat technologie en sociaal-economische omstandigheden zich in nauwe, onderlinge samenhang vaak sprongsgewijze hebben ontwikkeld, zijn in werkelijkheid de ingrijpende veranderingen in het landschap meestal ook sprongsgewijze opgetreden. Men

De 'grote stille heide' was een karakteristiek landschap van het pre-industriële tijdperk. De heide leverde voedsel voor de schapen en zoden in de potstal; samen waren heide en schapen verantwoordelijk voor de bemesting van de akkers op de es. In de 19e eeuw leidde de vraag naar goedkope arbeidskrachten en voedingsstoffen via de wetten tot ontbinding der marken tot de verdeling der gemeenschappelijke heidegronden en, geholpen door concurrentie op de wolmarkt en de uitvinding van de kunstmest, tot ontginning van de heide op grote schaal.

denke bv. aan de gevolgen die de Australische concurrentie op de wolmarkt en de introductie van de kunstmest hadden, zowel voor ons heidelandschap (verdeling van markegronden en ontginning) als voor het terpenlandschap (afgraven van wierden voor de verkoop van de vruchtbare terpaarde naar de ontginningen). Andere factoren waren wel konstant, zoals over-ervingsgebruiken die verantwoordelijk waren voor de verkaveling, en aldus waar de grond steeds verder opgedeeld werd en de kavelgrenzen door houtwallen gemarkeerd werden een dominerende invloed op het landschap kregen.

Daar waar de eerste ontginningen de noodzaak tot afwatering met zich mee brachten werden sloten gegraven of tenminste de bestaande, natuurlijke afwateringssystemen van de hoge kwelder gereguleerd en aangepast. Dat bracht al direkt een landschappelijke structuur met zich mee die meestal van dominerende invloed is gebleven. Zo kunnen wij in sommige delen van het terpengebied zonder moeite vaststellen dat de landschappelijke structuur teruggaat tot de romeinse tijd: het betreft waarschijnlijk de oudste kultuurlandschappen van Europa. En toch heeft ook daar de later volgende bedijking verstrekkende gevolgen gehad. Op de hogere, droge gronden zijn zulke conserverend werkende, structuurbepalende elementen veel zeldzamer.

Er is dus een grote variatie van minder en vooral van meer door mensenhand gewijzigde landschappen ontstaan. Gezien door de bril van de vegetatiekundige zijn die in *Wilde Planten, deel I* als volgt ingedeeld: *Natuurlijke landschappen* hebben een spontane flora. De vegetatie wordt geheel bepaald door de natuurlijke milieudynamiek (voorbeelden: wadden, sommige stranden, zandplaten, gorzen).

Bij de *nagenoeg natuurlijke landschappen* is

de flora geheel of grotendeels spontaan, de vegetatie weliswaar door de mens beïnvloed, maar het vegetatiebeeld toch overeenkomstig hetgeen ter plaatse natuurlijk zou zijn (voorbeelden: kwelders, delen van het duinlandschap, menig type loofbos, en tot op zekere hoogte onze zandverstuivingen, hoewel die hun ontstaan aan menselijk ingrijpen te danken hebben).

Bij *half-natuurlijke landschappen* is de flora grotendeels spontaan maar het vegetatiebeeld door de mens bepaald en sterk afwijkend van wat ter plaatse natuurlijk zou zijn (heide, rietland, onbemest grasland).

Het *kultuurlandschap* heeft een geheel of grotendeels door de mens bepaalde flora en vegetatiebeeld (voorbeelden: ingezaaid grasland, akkers, produktiebossen).

Eigenlijk zou men aan deze reeks nog het begrip *kultuursteppe* willen toevoegen voor landschappen waar niet alleen flora en vegetatiebeeld volledig door de mens bepaald zijn, maar waar door de kulturetechnische ingrepen van de moderne landbouwtechnologie bovendien zoveel mogelijk natuurlijke factoren (reliëf, waterhuishouding) en historisch gegroeide structuren (kavelpatroon, kavelvorm en kavelgrootte) definitief gewijzigd en aan een maximale produktie dienstbaar gemaakt zijn. In tegenstelling tot wat zelfs bij het kultuurlandschap nog grotendeels het geval was, zijn veel van de veranderingen die de kulturesteppe kenmerken onomkeerbaar.

Het is duidelijk dat in deze vegetatiekundige indeling vooral de intensiteit van het menselijk ingrijpen tot uiting komt. De indeling doet geen recht aan de veelheid van landschapstypen die door de altijd variërende wisselwerking van de reeds genoemde factoren ontstaan zijn en die op andere gronden onderscheiden kunnen worden.

In de volgende verkenningen zullen een

aantal schrijvers trachten na te gaan waarin de menselijke invloed in de loop der eeuwen tot uiting kwam, hoe de opeenvolgende stadia ook nu nog herkenbaar zijn, en waartoe het uiteindelijk geleid heeft. Zij zullen zich niet tot het landschap als ruimtelijke structuur in zijn algemeenheid beperken, maar zich ook met bepaalde onderdelen bezig houden. Eerst komen in drie artikelen de landschapstypen van keileemplateau en dekzand, van de vroegere kwelder (terpengebied) en van het tussenliggende veengebied (de Wouden) aan de orde. Dan zullen zij op sommige onderdelen nader ingaan: op het ontstaan van heide, blauwgrasland, akkerland en zandverstuivingen, op de betekenis van het bos voor de menselijke samenleving en de veranderingen die het onderging. Ook zullen zij laten zien hoe sommige planten en dieren, die wij nu als bij uitstek karakteristiek voor ons Noordnederlandse landschap beschouwen, dat pas geworden zijn dankzij tussenkomst van de mens, of hier zonder de mens misschien helemaal niet vertegenwoordigd zouden zijn geweest – en dan denk ik bepaald niet alleen aan aardappelen, koeien en schapen, die overigens ook een plaats in de reeks verdienen. Uiteindelijk gaat het er om het inzicht in de wording en het eigene van de Drentse, Friese en Groningse landschappen te verdiepen. Het zal onze pogingen het waardevolle te behouden ten goede komen. ■■

Dr. J.D. van der Waals is als archeoloog verbonden aan het Biologisch-Archeologisch Instituut van de RU Groningen. Hij is voorzitter van de Milieufederatie Groningen en bestuurslid van het Drentse en Groninger Landschap.